

ФОРТЕЦІ ДНІПРОВСЬКОЇ ОБОРОННОЇ ЛІНІЇ

У статті проаналізовані причини будівництва Дніпровської оборонної лінії з 1768–1774 років. Описані сім фортець, які захищали південний кордон Російської імперії від Дніпра до Азовського моря від османської армії, від набігів татар, досліджені умови, в яких вони будувалися. У фортецях Дніпровської лінії: в Олександрівській та Петрівській вперше в Російській імперії було запроваджено використання капонірного або полігонального фронтів.

Ключові слова: захист південних кордонів Російської імперії, фортеці Дніпровської лінії, тенальні фортеці, зіркоподібні фортеці, капоніри.

Про важливе значення Дніпровської оборонної лінії свідчить тривала історіографічна традиція дослідження її історії. Майже в усіх працях з соціально-економічної та військової історії Південної України останньої чверті XVIII століття знаходимо принаймні згадки про Нову Дніпровську лінію укріплень. Така традиція є не випадковою, бо історія Лінії є одним зі стрижнів історії Південної України останньої чверті XVIII століття, без вивчення якого неможливо зробити реконструкцію історії цього регіону. Досліджували цю тему Д. І. Баглей, Ю. І. Головка, В. М. Кабузан, О. І. Карагодін, Ф. Макаревський, О. В. Макідонов, Д. П. Міллер, Р. Л. Молдавський, Я. Новицький, В. О. Пірко, О. О. Скальковський.

Більшість дослідників зверталися до історії Нової Дніпровської лінії укріплень, досліджуючи такі теми, як процес заселення Степової України, історію запорозького козацтва, розвиток православної церкви на півдні України, історію виникнення та розвитку міст на півдні України, історію фортифікаційного мистецтва та багато інших. На думку Р. Л. Молдавського (с. 10), за час функціонування Нової Дніпровської лінії як військово-адміністративного центру було накопичено велику кількість різноманітних писемних джерел, які після припинення її існування були розпорошені по архівах. Більша частина так званої звітної документації в кінцевому результаті осіла в центральних архівосховищах м. Москви: у Центральному державному військово-історичному архіві (нині Російському державному архіві давніх актів – РДАДА). Інша частина – внутрішній архів саме Лінії – виявлена лише частково. Як відомо, напередодні підписання імператрицею Катериною II указу про скасування Нової Дніпровської лінії укріплень у 1783 р., весь архів Лінії планували перевести до Полтави, де на той час планували створити адміністративний центр. Але до Полтави він так і не дійшов. Скоріш за все, його мандрівка скінчилась у Катеринославі, який і став губернським центром.

Мета статті – описати типи оборонних споруд та проаналізувати причини й умови будівництва Дніпровської оборонної лінії.

25 вересня 1768 р. Оттоманська імперія проголосила війну Росії. З 4 листопада 1768 р. під керівництвом імператриці Катерини II починає діяти законодавчо затверджена 17 січня 1769 р. Рада при Високому Дворі. Створена вона була на час війни, розглядала питання по веденню військових дій і обороні країни, заходи по зовнішній політиці та внутрішньодержавним справам. В склад Ради у 1769 р. увійшли як представники вищого ешелону влади, які відповідали за військову міць і оборону держави, за внутрішню політику і внутрішній стан країни (фінанси, юстицію, контроль за органами влади), так і визначні воєначальники.

Будівництво Дніпровської лінії (рис. 1) розпочалось у зв'язку з переміщенням кордонів Росії на південь і втратою оборонного значення Українською лінією. Простягалася вона через територію України майже на 200 км від Дніпра до Азовського моря. Складалася з системи укріплень, збудованих уздовж південних кордонів Російської імперії, визначених 1742 р., відповідно до Белградського мирного договору 1739 р. По завершенню війни Росії з Туреччиною 1735–1739 рр., згідно з умовами Белградського договору, російсько-турецький кордон було перенесено з межиріччя Орелі й Самари на узбережжя Азовського моря, тобто Росії було повернуто території, які вона втратила після поразки при Пруті у 1711 р. Від м. Азова кордон проходив краєм берега Азовського моря до правого берега Міуського лиману, а від нього – прямою лінією до впадіння в річку Берду її лівої притоки Каратиш, по Берді і Кінських Водах – до Дніпра. Зацікавлена в заселенні повернутих їй земель у Північному Приазов'ї, царська влада вживала всі доступні їй заходи до його заселення та освоєння, особливо Бахмутської провінції, в тому числі й складалася плани будівництва нових оборонних споруд. Руйнівний набіг кримської орди хана Гірея на південні окраїни Російської імперії наприкінці 1768 – на початку 1769 рр. та початок нової російсько-турецької війни примусили царську владу невідкладно зайнятися проблемою зміцнення південних кордонів. В Російському державному військово-історичному

СЕКЦІЯ 3

архіві ми знаходимо такі свідчення (План новоучрежденной Днепровской линии 1773, арк. 1–2) на початку 1770 р. під керівництвом військового інженера генерал-поручика М. О. Деденьова був складений план будівництва нової оборонної лінії від Дніпра по берегах рік Кінські Води і Берді до Азовського моря, щоб запобігти раптовим вторгненням кримських татар. При Дніпрі, на обох берегах ріки Мокрої Московки, в Приазов'ї, при гирлі ріки Берди, намічалось звести фортеці середньої величини, на правому березі річки Кінські Води і на лівому березі Берди – по дві малі фортеці; між витоками цих рік на відстані 35 верст (37 км) насипати земляний вал, викопати рів глибиною в 2 сажня (4,26 м), шириною в 4 сажня (8,52 м), побудувати три ротні фортеці і сім редутив між ними. Згідно з планом передбачалося створити ще й водяну перешкоду на шляху ворога, піднявши рівень води в названих ріках за допомогою дамб; фортеці і редути оснастити 1014 гарматами і 306 мортирами. Роботи по зведенню Дніпровської лінії планувалося здійснити протягом 6 років; їх загальна вартість без витрат на утримання зайнятих на будівництві робітних людей і майстрів встановлювалася в 1 178 549 карбованців.

Було складено чіткий графік робіт на зведенні фортець і лінії, визначена кількість майстрових і робітних людей, яких необхідно було щорічно залучати до будівництва, а також визначено витрати на закупівлю будівельних матеріалів і оплату будівельникам. По плану, який знаходиться в РДВІА (План новоучрежденной Днепровской линии, арк. 198–200) за перші два роки передбачалося побудувати дві флангові фортеці при гирлі р. Берди і на березі р. Московки, витративши на їх будівництво 505 886 карбованців 22 копійки. У наступні два роки – ще п'ять батальйонних фортець, на які виділялося 114 292 крб. 22 коп. Для цього передбачалося залучати щорічно близько 6000 майстрових і робітників. За два наступні роки планувалося насипати земляний вал і вирити рів, побудувати три ротні фортеці, а між ними – сім редутив від витоків Кінських Вод і до Берди, на цих же ріках побудувати 20 дамб для підняття води і створення водної перешкоди на шляху ворога. Для виконання цих робіт потрібно було направити в першому році 3632 робітника, у другому – 2368. Вартість робіт визначалася в 135 058 крб. 83 коп. Першим офіційним документом про будівництво Дніпровської лінії стали (Полное собрание законов Российской империи... 1830, с. 60–61) «Высочайше утвержденные пункты доклада Военной коллегии» від 10 травня 1770 р., в яких коротко викладалися завдання та хід зведення лінії. У документі вказувалося, що будівництво варто розпочати із закладки при Дніпрі Олександрівської фортеці (рис. 2), а при гирлі Берди – Петрівської. Для доставки необхідних будівельних матеріалів для цих фортець з Белгородської, Слобідсько-Української і Малоросійської губерній вимагалось спорядити по 300 пар волів з возами і погоничами. Відповідальними за хід робіт призначалися командири – майбутні коменданти фортець. Для медичного обслуговування зайнятих на будівництві людей передбачалося «на перший випадок» направити на лінію «одного доктора, 4 лікарів і 4 підлікарів», заснувати дві аптеки. Для охорони лінії залучалися п'ять гарнізонних батальйонів і три козацьких полки під командою обер-коменданта лінії і комендантів фортець. Мета зведення лінії остаточно була сформульована в іменному указі імператриці від 2 вересня 1770 р., де в характерній для епохи освіченого абсолютизму манері зазначалося (Полное собрание законов Российской империи... 1830, с. 210), що «незважаючи на тривалу війну, котра, як відомо всьому світу, всупереч моему бажанню розпочата, мої думки... безперестанно прагнуть до благоденства й утвердження спокійного життя... врученого мені народу, а тому за потрібне я вважала, щоб як Малоросійська, так і Слобідська губернії назавжди від... варварів були захищені, заснувати лінію фортець від Берди до Дніпра». Далі говорилося, що між споруджуваною лінією, Дніпром, Кальміусом, Бахмутом і Українською лінією «земля залишається майже незаселена», але, будучи родючою, багатою ріками і різними угіддями, вона недовго без «жителів залишиться», особливо після того, як буде захищена від набігів кочівників. Губернатору Слобідсько-Української губернії Щербиніну доручалося розробити план заселення краю, указавши, звідкіля будуть переведені поселенці, яку кількість землі варто відвести під кожне поселення, які та де необхідно побудувати будинки для державних установ, визначити їхню вартість, а також з яких доходів можна взяти гроші на їх будівництво. Будівництво розпочалося в серпні 1770 р. на землях Вольностей Війська Запорізького низового зі зведення Олександрівської і Петрівської фортець. Роботи велися під керівництвом військових інженерів Я. Бібікова, О. Вахтіна, П. Ларіонова, Ф. Ларіонова, О. Мусіна-Пушкіна, Ф. Наковальника, О. Паніна, М. Путімцева, О. Рігельмана та інших. Загальне керівництво на перших порах здійснював М. Деденьов, а згодом його замінив В. Чортков. За планами планувалося побудувати 7 фортець: дві флангові, п'ять батальйонних, чотири ротних і укріплену лінію між верхів'ями річок Кінські Води і Берда, яка повинна складатися з трьох ротних фортець і редутив. Фортеці розміщалися на відстані 30 кілометрів одна від одної. Також планувалося спорудити на Кінських Водах і Берді дамби для того, що б у разі нападу спускати воду та перетворювати території між ріками в непрохідну перешкоду. Фортеці будувалися із землі, і лише деякі внутрішні споруди були кам'яними. Тут вперше в Росії були використані капонірні фронти, що дозволяло вести артилерійський вогонь не тільки перпендикулярно, а й уздовж стін.

Немає однозначної точки зору на честь кого були названі фортеці. На думку А. В. Макідонова (с. 9) вірогідно, що фортеці Дніпровської лінії були названі імператрицею іменами членів Ради, які засідали в ній в період з 1768 року по травень 1770 року і мали безпосереднє відношення до вироблення рішень по створенню Лінії. В той час членами Ради були 8 осіб: три Олександра, один Кирило, один Петро, один – Микита, один – Захар і один Григорій. В такому випадку, фортеця Кирилівська була названа іменем члена Ради, сенатора, дійсного камергера її Імператорської високості (генерал-ад'ютанта, генерал-фельдмаршала, графа) Кирила Григоровича Розумовського; фортеця Олександрівська названа колективним ім'ям трьох членів Ради – віце-канцлера Колегії іноземних справ, дійсного камергера, генерал-фельдмаршала князя Олександра Михайловича Голіцина, генерал-прокурора Сенату князя Олександра Олексійовича В'яземського, а також генерал-фельдмаршала Олександра Михайловича Голіцина; фортеця Петрівська названа іменем члена Ради, сенатора, генерал-аншефа, графа Петра Івановича Паніна; фортеця Микитинська названа ім'ям вперше присутнього в Колегії закордонних справ, сенатора, дійсного камергера, дійсного радника графа Микити Івановича Паніна; фортеця Захарівська названа іменем члена Ради віце-президента Військової колегії, генерал-аншефа, графа Захара Григоровича Чернишова; фортеця Григорівська названа іменем члена Ради, її Імператорської високості генерал-ад'ютанта, дійсного камергера, генерал-фельдцейхмейстера Григорія Григоровича Орлова і тільки фортеця Олексіївська, як виявляється, названа, за кількісним вичерпанням імен членів Ради, іменем, що не входив в Раду, але значущого на той час для імператриці Катерини II, рідного брата воєначальника Г. Г. Орлова, генерал-ад'ютанта, генерал-аншефа, графа Олексія Григоровича Орлова, який керував Архіпелагською експедицією. Як стверджує Макідонов А. В. (с. 13), 17 березня 1771 року імператрицею Катериною II був затверджений герб гарнізону Дніпровської лінії. Герб являв собою овальний щит, над ним імперська корона. Всередині щита, зверху в голубому полі знаходився двоголовий орел, а під ним, в золотому полі, від ріки до моря укріплена лінія.

Олександрівська фортеця – фортеця Дніпровської лінії, закладена у серпні 1770 року на місці сучасного Запоріжжя. 1806 року перетворилася на місто Олександрівськ. Як зауважує Я. Новицький (с. 103), перша згадка про фортецю відноситься до 25 серпня 1770. До 1775 р. в Олександрівській фортеці збудували кілька дерев'яних і цегляних будинків для командного складу, вісім великих казарм, аптеку, госпіталь, школу, «провіантський запасний магазин», цейхгауз, острог, пороховий льох. Між фортецею і дорогою, що проходила вздовж Дніпра виник форштадт – селище з напівземлянок і невеликих мазанок, що називалося спочатку «Невінчанним кутком», а пізніше – Солдатською слободою. Як говорить Я. Новицький (с. 36), і як зазначає Ф. Макар'євський (с. 75), незабаром фортеця переросла в місто. Чималу роль у цьому відіграло її розташування на давньому торговому шляху. У 1776 р. тут з'явилася митниця для перевірки товарів, що надходили з Криму. З 1780 р. Олександрівськ – повітовий центр створеної у 1775 р. Азовської губернії. Щорічно в місті проводилося чотири ярмарки. У 1782 р. у ньому нараховувалося 376 душ чоловічої статі купців, міщан і різночинців, 901 військових службовців. Таким чином, уже з перших років свого існування Олександрівськ стає важливим не лише військово-оборонним, але й господарським центром на півдні України. Велика увага приділялася також будівництву Петрівської фортеці (нині с. Новопетрівка, на схід від м. Бердянська). Для її спорудження планувалося залучити 3600 майстрів і робітних людей та 386 волів з погоничами. Вартість будівництва оцінювалася в 314 599 крб. Її спорудження розпочалося зі зведення на лівому боці ріки Берди, на березі Азовського моря, тимчасових укріплень для охорони робітних людей. Потім територія, відведена під фортецю, була огорожена земляним валом і ровом, що мали ламаний профіль. Уздовж них розмістилися дерев'яні бараки. У 1775 р. на будівництві фортеці працювали 831 селянин, 350 колодників, солдати Азовського та Білозірського піхотних полків. Незважаючи на недостачу робочих рук, будівельних матеріалів, основні фортифікаційні споруди були збудовані на 1776 р. У наступному році планувалося завершити будівництво церкви, збудувати купецькі лавки, службові приміщення, цейхгаузи для зберігання матеріалів та інструментів, магазини для зберігання провіанту та зброї, приміщення для лікаря і його помічників, будинки для церковнослужителів і купецтва. Спочатку будівництво було розпочате при гирлі р. Мокрої Московки. За осінь та зиму було вирито фортечні рови, намічено вали по зовнішніх контурах. Однак весною, з початком танення снігів, виявилось, що Мокра Московка підтопила споруджувану фортецю, і її було вирішено перенести на інше місце. У травні 1771 р. нова Олександрівська фортеця була закладена за два кілометри на північний захід від старої, ближче до Дніпра і р. Суха Московка. Будівництво фортеці завершилося вже у 1775 році. Першим комендантом Олександрівської фортеці став Вілем фон Фредездорф. Олександрівська фортеця була досить потужним укріпленням пунктом. Вона мала форму п'ятнадцяти кутової зірки, займала площу близько 105 десятин (115 гектарів). Фортечні вали були обнесені глибокими ровами. У фортеці знаходилося чотири цитаделі – сильно укріплені споруди усередині фортечної огорожі, пристосовані для самостійної оборони. У фортеці також знаходились 16 капонірів, каземати, п'ять казарм для гарнізону, будинок коменданта фортеці, цейхгауз для зберігання

зброї та обмундирування, церква св. Георгія Победоносця. За даними на 1783 р. у фортеці перебували 43 офіцери з дітьми та дружинами, понад 500 солдатів. У складі військових була інженерна команда (18 осіб при одному інженері), артилерійська команда (50 осіб). Олександрівський прикордонний батальйон нараховував 363 солдати і складався з п'яти рот. Крім того, у фортеці знаходилась інвалідна рота у складі 82 солдатів та 26 військових майстрових. З самого початку існування Олександрівської фортеці поблизу неї почав формуватися так званий «фурштадт», від німецького слова «форштадт», яке означає «передмістя». Він створювався на тому місці, де була закладена перша Олександрівська фортеця. У фурштадті спочатку селились будівельники-селяни, каторжники, персонал, що обслуговував фортецю, відставні солдати. Як стверджує Я. Новицький (с. 201), одночасно з побудовою Дніпровської лінії уряд був стурбований заселенням прилеглих до фортець осілим народом. Однак через війну з Туреччиною, неврожаї і небезпечні хвороби, бажаючих селитися було занадто мало; переважно сюди стягувалися бобіри та малосімейні відставні солдати зі старої Української лінії, та де-не-де до них приєднувалися козаки Запорізького коша.

Про тип фортифікаційних споруд та причини будівництва Дніпровської оборонної лінії розповідають екскурсоводи під час оглядової екскурсії в НІАМ «Київська фортеця» в Капонірі № 2 Госпітального укріплення, експозиція носить назву «Історія вітчизняної фортифікації».

Таким чином, тільки в 2014 році А. В. Макидоном була написана комплексна робота з історії будівництва та заселення Нової Дніпровської лінії, описаний церковний устрій на Дніпровській лінії (церкви, священники). Із 7 фортець Дніпровської лінії тільки фортеці Петрівська (рис. 3) та Кирилівська не змінювали свого первісного розташування. Укріплена між фортецями Кирилівської і Олексіївської лінія, після декількох змін цього проекту, так і не була створена. У фортеці Григорівській ніколи не було навіть свого гарнізону, а коменданти призначалися номінально, знаходячись на службі в іншому місці. Після приєднання Кримського ханства до Російської імперії у 1783 р. Дніпровська лінія в цілому втратила своє стратегічне значення і лише фортеці Олександрівська та Петрівська зберігали свій особливий статус до кінця XVIII століття.

ЛІТЕРАТУРА

- Головко, Ю. І. 2003. Зберігання службової документації в архівах митних установ Південної України (1776–1819 рр.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.*, 7, с. 209–215.
- Головко, Ю. І. 2003. Становлення митної мережі на Півдні України (1776–1819 рр.). *Студії з історії Степової України*, 1, с. 42–47.
- Кабузан, В. М. 1976. *Заселение Новороссии (Екатеринославкой и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)*. Москва: Наука.
- Карагодін, А. І. 2002. К вопросу о названиях крепостей Новой Днепровской линии. В: *Матеріали перших Новицьких читань*. Запоріжжя, с. 82–88.
- Макаревський, Ф. 2000. *Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії: церкви та приходи минулого XVIII століття*. Дніпропетровськ: Дніпрокнига.
- Макидонов, А. В. 2014. *Днепровская линия (1770–1797)*. Запорожье: Акцент Инвест-трейд.
- Молдавський, Р. Л. 2007. *Джерела з історії Нової Дніпровської лінії укріплень (1770–1791 рр.)*. Запоріжжя: Тандем – У.
- Молдавський, Р. Л. 2005. Історія Петрівської фортеці Нової Дніпровської лінії (1770–1791 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, XIX, с. 80–85.
- Молдавський, Р. Л. 2013. Історіографічна традиція дослідження Нової Дніпровської лінії укріплень: [online]. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*, 23. Київ: Режим доступу: http://shroni.chtyvo.org.ua/Moldavskiy_Roman/Istoriografichna_tradytsiia_doslidzhennia_Novoi_Dniprovskoi_linii_ukriplen.pdf Дата звернення [15 вересня 2020].
- Молдавський, Р. Л. 2013. Рух документів з історії Нової Дніпровської лінії укріплень. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 35, с. 347–351.
- Новицький, Я. 1905. *История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с возникновением крепостей Днепровской линии (1770–1806)*. Екатеринослав: Типография Губернского земства.
- Пирко, В. А. 1989. Днепровская укрепленная линия. Вопросы истории СССР. *Межведомственный сборник*, 34, с. 91–99.
- Пірко, В. О. 2007. *Оборонні споруди в межріччі Дніпра і Сіверського Дінця (історичний нарис з уривками джерел і планами споруд за другу половину XVII–XVIII століття)*. Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, Східний видавничий дім.

Історія та розвиток фортифікації з найдавніших часів до XVIII ст.

Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. 1830, XX. Сперанский М.М. (ред). 1775–1780. Санкт-Петербург: Тип II. Отделения Собственной Его Имперского величества канцелярии.

План новоучрежденной Днепровской линии правого фланга Александровской крепости с показанием внутри оной расположенных разных звеньев домов и форштата с прикрытием оного рентражементов и ближнею ситуациею. 1773. РГВИА, ф. 349, оп. 3, спр. 1184, арк. 1–2.

План новоучрежденной Днепровской линии, про флангові фортеці. РДВИА, ф. ВУА, оп. 1, спр. 123, арк. 198–200.

Список скорочень.

РГВИА – Російський державний військово-історичний архів

РДАДА – Російський державний архів давніх актів

ВУА – військово-вчений архів

НІАМ – Національний історико-архітектурний музей

The article analyzes the reasons for the construction of Dnieper defense line from 1768–1774. Described are these fortresses, as they seized the new cordon of the Russian Empire from Dnipro and Sea of Azov from the Ottoman army from the raids of the Tatars, as soon as you think, in which stench there was, identified the key points that influenced the construction of the New Dnieper line. In the fortress of the Dnieper line: in Alexander and Petrovsky for the first time in the Russian Empire, the use of caponier or polygonal fronts was introduced. The status of the Dniprovskoy Liniya has come to the attention of the link with the relocation of the cordons of Russia for the first day and the second of the Ukrainian line of defense. Stretched through the territory of Ukraine as much as 200 km from Dnipro to the Sea of Azov. Fortress were spread over 30 kilometers one way.

The transfer of the Krimsky Khanate to the Russian Empire in 1783 The Dniprovskaya line lost its strategic importance and deprived of the fortunes of Oleksandrivska and Petrovskaya the status of the XVIII capital was taken up to some individuals.

Key words: protection of southern of the Russian Empire, fortresses of the Dnieper line, tenal fortresses, fortresses like star, caponiers.

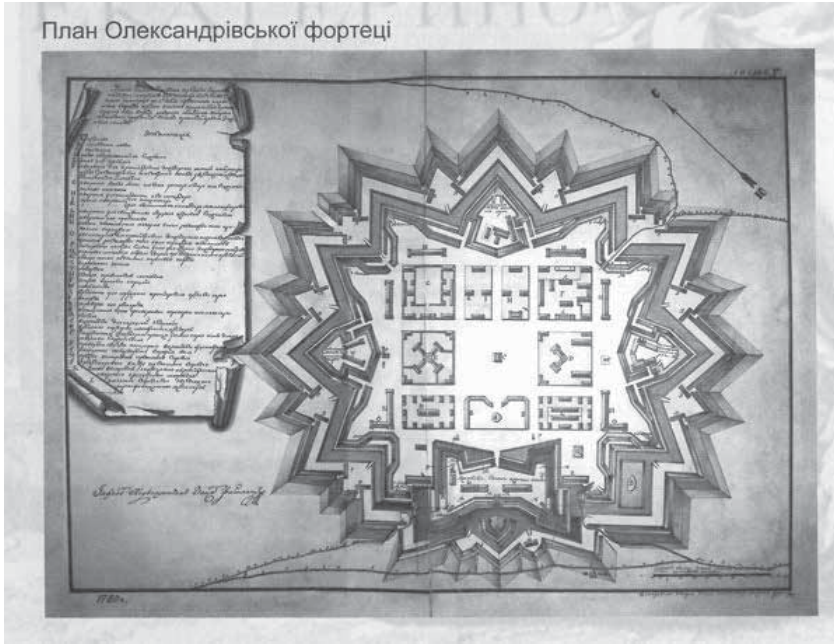
Нова Дніпровська лінія укріплень

Саме такого вигляду Лінія повинна була набуті після завершення будівництва.

Рис. 1. Нова Дніпровська лінія укріплень.

План Олександрівської фортеці

Рис. 2. План Олександрівської фортеці.

Рис. 3. План Петрівської фортеці.